

MIKÄ LIENEE POTENTIAALI

HANNELE FORSBERG

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA
12. JOULUKUUTA 1998

Potentiaali on verbinmuoto, johon suomen kielen puhuja tutustuu viimeistään koulussa äidinkielen tunnilla: *lienen, lienet, lienee, lienemme, lienette, lienevät, oltaneen; tul-len, tullet, tullee, tullemme, tullette, tullevat, tultaneen; purren, purret, purree, purremme, purrette, purrevat, purtaneen*. Monille nämä muodot ovat ennestään vieraita. Koulumaailmasta on tullutkin tietoon monta tarinaa siitä, miten vaikeaa potentiaalimuotoja on oppia. Kun helsinkiläisessä koulussa oli eräällä äidinkielen tunnilla käsitelty potentiaalimuotoja *tullee, purree* ja *pessee*, olivat oppilaat ymmärtäneet ne muotojen *tulee, puree* ja *pesee* murteellisiksi varianteiksi, joissa konsonantti on kahdentunut. Eräs kokemäkeläinen äidinkielenopettaja tunnustaakin julkisesti potentiaalista kirjoittaessaan: »Muodon täydelleen opettaminen kokemäkeläisille oppilaileni on ollut ainakin minulle toivoton tehtävä.» 14-vuotias keravalaistyttö, jolle eräs tuttavani oli yrittänyt opettaa potentiaalia, oli ilmaissut kantansa puuskahtamalla: *Ketä tän suomen kielen on oikeen keksiny!*

Potentiaalimuodot vaikuttavat siis monien mielestä keinotekoisilta — muodoilta, joita pitää opetella kuin vierasta kieltä. Mistä tämä muoto sitten suomen kieleen tulee ja miksi se on niin outo? Kielentutkijoiden yleisesti hyväksymän käsityksen mukaan potentiaalinen *ne*-tunnus on suomen kielen rakenteen ikivanhaa ydintä. Uskotaan, että se on esiintynyt moduksena jo uralilaisessa tai viimeistään suomalais-ugrilaisessa kantakielessä. Ikää tällä taivutusmuodolla voisi siten arvioida olevan vähintään 6 000 vuotta. Muodon alkuperä on hämärä. Suomen kielen potentiaalinen yhteyden sukukielissä esiintyviin vastineisiin toi esiin E. N. Setälä väitöskirjassaan vuonna 1887. Setälä totesi kantakieleen olettamansa *ne*-tunnuksisen moduksen kadonneen jo kokonaan monista suomen sukukielistä. Muodon harvinaisuus ja rajoittuneisuus eräissä suomen länsimurteissa on myös ollut tiedossa jo Setälän ajoista lähtien. Suomen kirjakieleen potentiaalinen katsotaan yleistyneen itämurteiden vaikutuksesta vasta 1800-luvulla.

Suomen nykyisessä yleiskielessä potentiaalinen on todettu olevan harvinainen. Hilka-Liisa Matihaldin vuonna 1979 julkaiseman tutkimuksen mukaan potentiaalia

esiintyy lähinnä muodollisessa asiatyylissä, esimerkiksi uutiskielessä ja tieteellisessä kielenkäytössä. Vapaassa yleispuhekielessä muotoa ei Matihaldin tutkimuksen mukaan käytetä juuri lainkaan. Yleiskielessä potentiaali esiintyy tyypillisimmin väitelauseissa ilmaisemassa arvelua, sitä että puhuja pitää lauseen asiasisältöä todennäköisenä. Esimerkiksi lause *Tulokset ilmoitettaneen maanantaina* merkitsee suunnilleen samaa kuin 'Arvelen, että tulokset ilmoitetaan maanantaina'. Tällaista varmuusasteen ilmaisutehtävää kutsutaan kielitieteessä episteemiseksi merkitykseksi. Suomen nykyisen yleiskielen potentiaali on melko selväpiirteinen episteeminen modus.

Potentiaalin harvinaisuus yleiskielessä ja erityisesti vapaassa yleispuhekielessä on synnyttänyt kielentutkijoiden keskuudessa ajatuksen, että potentiaali olisi kokonaan katoamassa puhutusta suomesta. Se onkin usein mainittu esimerkkinä, kun on esitelty puhutun ja kirjoitetun kielen välisiä rakenteellisia eroja. Näissä yhteyksissä on tullut tavaksi puhua potentiaalin korvaamisesta puheessa muilla ilmaisukeinoilla, esimerkiksi partikkeleilla *ehkä* ja *kai* tai modaaliverbillä *taitaa*. Potentiaalin katoamisesta ja korvaamisesta esitetyt käsitykset eivät ole kuitenkaan perustuneet tutkittuun kieliaineistoon. Tästä on kriittisen huomautuksen tehnyt Auli Hakulinen jo vuonna 1980 Matihaldin modustutkimusta koskevassa arviossaan: ei ole todistettu, että nyky-suomessa vain harvoissa tyyllilajeissa esiintyvä potentiaali olisi joskus ollut yleisempi kuin muut ilmaisukeinot.

Oma tutkimukseni lähti liikkeelle tällaiselta pohjalta. Otin tehtäväkseni selvittää, millainen suomen yleiskielen potentiaalin puhekielinen tausta todellisuudessa on. Onko modus vielä elossa ja jos on, missä murteissa? Onko potentiaalin käyttö murteissa samanlaista kuin kirjakielessä? Kun tutkimus eteni, ilmaantui uusia kysymyk-

siä. Kävi ilmi, että potentiaalin kohtalosta esitetyt oletukset perustuivatkin kirjakielen potentiaalin pohjalta syntyneeseen näkökulmaan. Murteissa potentiaali ei ole koskaan kehittyneenkään samanlaiseksi modukseksi kuin kirjakielessä.

Nyt tarkastettavana olevassa väitöskirjassa lähestyn suomen murteiden potentiaalia monelta suunnalta. Tarkastelen moduksen levikkiä ja sen yleisyyttä, sen muodoissa, lauseyhteyksissä ja merkityksissä esiintyvää vaihtelua. Kohdistan katseeni myös potentiaalin menneisyyteen ja yritän hahmottaa moduksen merkityshistoriaa. Tässä käytän apunani vertailuaineistoa, jonka olen poiminut Suomen Kansan Vanhoista Runoista.

Potentiaali on yhä elinvoimainen muoto itäsuomalaisessa puheessa sekä eräissä pohjalaismurteissa. Eniten sitä käytetään itäisimmissä ja pohjoisimmissa savolaismurteissa, joita puhutaan Pohjois-Karjalassa ja Kainuussa. Kansanrunoaineiston perusteella potentiaalia on vielä joitakin vuosisatoja sitten esiintynyt jossain määrin myös kaikissa länsimurteissa. Tästä ovat todisteena potentiaalimuodot, joita on sellaisissa länsisuomalaisissa runoissa kuin Elinan surma tai Piispa Henrikin surmavirsi. Potentiaalin levikki ja käyttöala näyttävät supistuneen vähitellen. Esimerkiksi hämäläismurteista potentiaali on hävinnyt lähes kokonaan sadan viime vuoden aikana.

Potentiaalin käytön vähenemiseen liittyy samalla sen rajoittuminen 3. persoonan muotoihin. Sellaiset muodot kuin *tullen*, *tullet* tai *tultaneen* ovat itämurteissakin hyvin harvinaisia. Potentiaalin käyttöalan rajoittuminen liittyy puolestaan sen merkityksenkehitykseen. Tavallisimpia potentiaalimuotoja nykymurteissa ovat *lie* ja *lienee*, joiden avulla menneen ajan potentiaalit muodostetaan. Eräissä länsimurteissa *lie* onkin viimeinen merkki vanhasta taivutus-

muodosta, eikä sitä enää aina ymmärretä verbinmuodoksi. Potentiaalin muodostuksessa on murteissa eniten vaihtelua sellaisen verbien kohdalla kuin *tulla*, *mennä* tai *purra*. Kun yksikön 3. persoonan potentiaali *tulla*-verbistä on yleiskielessä *tullee*, murteissa se voi olla esimerkiksi *tulloon*, *tulenoo*, *tullenoo* tai *tulle*.

Merkityksiltään ja lauseyhteyksiltään suomen murteiden potentiaali on melko erilainen modus kuin se kirjakielen potentiaali, jonka korvaamisesta on pitkään puhuttu. Kansanrunojen potentiaali poikkeaa olemukseltaan vielä selvemmin kirjakielen potentiaalista. Kielen varhemmissa vaiheissa potentiaali näyttääkin esiintyneen hyvin monenlaisissa käyttöyhteyksissä. Luonteenomaista näille puheakteille on se, että ne ovat liittyneet toimintaan ja suuntautuneet tulevaisuuteen. Potentiaalilauseilla on ilmaistu muun muassa aikomuksia, ennustuksia, lupauksia ja uhkauksia — puhujan tahtoa. Seuraava potentiaalimuotoinen uhkaus esiintyy loitsussa, jolla on parannettu käärmeen puremaa: *Turpeessa on tupas, Alla mättään maias, Jos sieltä piäs nostat, ukko piäs särkenee Rakeilla rautasilla, Neulolla teräs nenillä*. Potentiaalilauseilla on myös käsketty, kehoitettu ja rohkaistu toimintaan. Esimerkiksi päähän mennyttä häkää on karkotettu lausumalla: *Tuudin tuonen tuville, Käsken Hiiden kalliolle; Siellä tehnet majasi, Asettanet asuntosi*. Kemin seudulta on merkitty muistiin seuraavat laulun lopetussanat: *Herennemmä, heittäнемmä, Luonnumma, lopettanemma Paremmille laulajille, Taitavammille runoille*. Potentiaalilauseilla on myös neuvoteltu, pohdituttu toiminnan sopivuutta tai kannattavuutta, hämmästely, ihmetely ja pohdiskeltu erilaisia mahdollisuuksia. Sisiliskon luvussa esitetään seuraavia kysymyksiä: *Mihin poika pantanee, Pantaneekohan ai'an alle? Vaan sieltä sen siat syöp'. Pantaneekohan mättään sisään? Vaan sieltäi'sen siat syöp.*

Kaikki nämä kansanrunojen potentiaaliesimerkit edustavat sellaisia käyttötapoja, jotka ovat murteista jo täysin tai miltei kokonaan hävinneet.

Potentiaali on varhemmin ollut yleinen myös sellaisissa alisteisissa lauseissa, jotka jollakin tavalla liittyvät ehdon ilmaisuun. Näilläkin lausumilla on alkuaan ilmaistu puhujan tahtoa. Useimmista murteista potentiaalin sivulausekäyttö on hävinnyt; sitkeimmin se on elänyt Kainuun murteissa. Jäänteinä vanhasta ehtolausekäytöstä tavaataan muissakin itämurteissa vielä sentyyppisiä fraaseja kuin *Kun männet niin mäne, Kun tehnoon niin tehkөөn*.

Nykymurteissa potentiaalilauseet ovat enimmäkseen pohdiskelevia kysymyksiä, arveluja ja myönnytyksiä. Puhujaan tai puhuteltavaan viittaavat persoonamuodot ovat hyvin harvinaisia; potentiaali on miltei rajoittunut 3. persoonaan. Rakenteeltaan potentiaalilauseet ovat pääasiassa erilaisia kysymyslauseita, mutta harvinaisemmat väitelauseetkaan eivät ilmaisutehtävältään juuri poikkeaa niistä. Yhteistä niille on, että ne jättävät ilmaukseen tulkinnanvaraa: ne voi usein ymmärtää yhtä aikaa niin kysymyksiksi, pohdiskeluiksi, arveluiksi kuin ihmettelyyksikin. Tällaiseen väljään funktioon potentiaalilauseet näyttävät kehittyneen ennen kaikkea itämurteissa. Pohdiskeleva tai myönnyttelevä potentiaalilauseityyppi on erityisesti savolaismurteiden puhujille ominainen tapa rakentaa keskustelua. Lausetyyppejä on monia, ja niillä ilmaistaan paljon vivahteikkaampia merkityksiä kuin pelkkää varmuusastetta. Pohjois-Karjalan murteissa esiintyy muun muassa seuraavia potentiaalilaiserakenteita, joilla kullakin on tyypilliset asemansa vuorovaikutuksen kulussa: *käynөөn tuo, eikös tuo käyne, tottahan tuo käynөөn, kukan ei käyne, jos hän käynөөn, vaikka käynөөn, käynөөnkö tuo, tokkos tuo käynөөn, ei kait tuo käyne, ei tuo tok käyne*.

Tyypillistä näille nykymurteiden potentiaalilauseille on se, että niissä on potentiaaliohella muitakin modaalisia aineksia, esimerkiksi *se*-pronominin sijasta esiintyvä *hän* tai *tuo* tai jokin partikkeli, esimerkiksi *jos*, *vaikka*, *kun* tai *totta*, *kyllä*, *kait*, *vissiin*. Potentiaaliohella ilmaiseva väitelausikäyttö on murteissa monella tavalla rajoittunutta verrattuna kirjakielen potentiaaliin. Sellaiset puhujan tai puhuteltavaan viittaavat muodot kuin *tullen* tai *tullet* eivät ole murteissa koskaan saaneet kir-

jakielen potentiaalilla olevaa episteemistä merkitystä.

Potentiaaliohella murrepohjan itäisyys ja sen käyttötapojen erilaisuus puhutussa ja kirjoitetussa suomessa tekevät ymmärrettäväksi sen, että modus tuntuu monista nykysuomalaisista melko vieraalta. Vaikka potentiaaliohella käyttö on murteissakin vähentynyt, muoto ei ole kokonaan katoamassa suomen kielestä. Ainakin kahdessa kielimuodossa se elää edelleen: muodollisessa kirjakielissä ja itäsuomalaisessa puheessa. ■

HANNELE FORSBERG *Suomen murteiden potentiaali. Muoto ja merkitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 720. SKS, Helsinki 1998.

Joensuun yliopisto, Suomen kieli, PL 111, 80101 Joensuu
Sähköposti: hannele.forsberg@joensuu.fi

